

Р у б р и к а 12-та

Протистояння українських націоналістів і органів радянської влади в роки війни

Коли ламаються списи навколо питання, чи визнавати УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, то забувається основне: гітлерівський режим, так само як будь-який інший, не міг дозволити існування в своєму затиллі неконтрольованої ним збройної сили. З утворенням повстанської армії українські повстанці ставали воюючою стороною незалежно від свого бажання воювати з Німеччиною.

Слід визнати, що щодо цього питання існує ustalена традиція, яка може навіть не усвідомлюватися опонентами: воюючою визнається тільки та сторона, яка воювала на боці Об'єднаних Націй. Тому поставимо питання в іншій формі: чи може військово-політична сила, яка воювала одночасно з державами Осі і Радянським Союзом, розглядатися як воююча сторона в Другій світовій війні? Тут ми виходимо зі світу фактів і входимо в світ припущень, де все залежить від точки зору. Цілком можливою є позиція, коли точку відліку становлять не Об'єднані Нації як сукупність, а Радянський Союз — країна, яка внесла найбільший вклад в розгром держав Осі. Дотримуючись такого погляду, ми не побачимо напівтонів і відповімо на поставлене питання негативно.

Для тих, хто ототожнює Другу світову війну з Великою Вітчизняною, ОУН(Б) і УПА не є її учасниками. Та й самі оунівці були б здивовані, якби їх назвали учасниками Великої Вітчизняної війни. Але кри-

терії ставлення до Радянського Союзу не може застосовуватися при визначенні певної військово-політичної сили учасником війни з гітлерівською Німеччиною.

Факти стверджують, що вороже ставлення ОУН і УПА до Радянського Союзу (точніше — до сталінського Радянського Союзу) заважало їм брати активну участь у боротьбі з німецькими окупантами. Якби не існувало радянського чинника у війні, українські націоналісти воювали б з гітлерівською Німеччиною активніше. Жахлива окупаційна політика гітлерівців давала всі підстави для активної боротьби. Але націоналісти пам'ятали, що після Гітлера матимуть справу зі Сталіним.

Коли виникла УПА, радянські партизани почали запитувати своїх керівників в ЦК КП(б)У і УШПР, як до неї поставитися. 23 березня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов надіслав на ім'я С. Ковпака і С. Руднева лист, в якому виклав офіційну точку зору. Треба виходити з того, писав він, що “керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти”. Далі він роз'яснював: “певна частина рядових учасників в цих загонах палко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами”. Виходячи з “класового” аналізу, Хрущов рекомендував: не вступати в контакт з цими загонами; не виступати збройно, якщо вони самі не нападуть; пам'ятати, що “головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території”.

З наведеної рекомендації можна зробити висновок, що М. Хрущов усвідомлював невідворотність перетворення УПА на учасника бойових дій проти окупаційної адміністрації. Керуючись головним для нього завданням, він радив не чіпати націоналістів: хай воюють з німцями, воювати доведеться, тому що німці не потерплять чужих збройних формувань у власному тилу.

Бійці УПА для М. Хрущова і його команди не були звичайними ворогами — такими, як солдати вермахту. Вони вважалися зрадниками, для покарання яких був потрібний особливий рахунок. Такий, наприклад, як продиктований начальником УШПР Т. Строкачем командиру партизанського з'єднання О. Сабурову 22 квітня 1943 р.: “Дії загону ім. 24-ї річниці Червоної армії по знищенню націоналістів схвалюю. В кожному випадку їх нападу — жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв”.

Після проходження фронту основним засобом боротьби сталінської держави з національно-визвольним рухом стали мобілізації місцевого населення в Червону армію. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма запропонував М. Хрущову “здійснити поголовну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років життя в області й відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину — в робочі батальйони”. Ідея була прийнята і реалізована Хрущовим і Сталіним. Мобілізаційна політика у Західній Україні набула особливого підтексту: поряд з поповненням Збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості УПА, тобто підірвати ресурсну базу національно-визвольного руху.

Первинна ідея В. Бегми була “вдосконалена”. Польові воєнкомати вже напрацювали великий досвід мобілізації населення у східних об-

ластях України. Замість того, щоб відправляти мобілізованих “подалі в тил”, їх нерідко кидали в бій — ще не навчених, погано озброєних, іноді — навіть не обмундированих. Звідси — загальновідома жадлива різниця у бойових втратах між вермахтом і Червоною армією.

Націоналісти зрозуміли небезпеку і постаралися довести її до відома всіх, хто підлягав за віком мобілізації. В одній з підпільних листівок, датованій 30 березня 1944 р., наголошувалося: “Московський імперіалізм хоче загнудати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м’ясо, або морити голодом в таборах праці”. Листівка закликала брати до рук зброю і боротися в лавах УПА.

На початку 1945 р. НКВС УРСР провів в сільській місцевості західних областей облік населення віком від 15 років. Відповідною інструкцією рекомендувалося: “точно встановити, де знаходиться той чи інший громадянин чи громадянка. Родичів тих осіб, точне місцезнаходження яких не буде встановлене, попередити під розписку: якщо ці особи не з’являться до органів радянської влади, вони вважатимуться учасниками банд і до їх родичів будуть ужиті репресії, включно до арешту й виселення”.

Ця акція виявилася ефективною. До 21 лютого 1945 р. в Тернопільській області було зареєстровано 486 тис. родин. Виявилось, що 1267 громадян перебувало на нелегальному становищі. 872 родини, з яких походили нелегали, були виселені у віддалені регіони СРСР.

Використовуючи передвоєнний досвід радянської західних областей, керівники ОУН(Б) попереджали, що співчуваючі визвольному руху можуть влаштуватися на роботу в радянських органах, але не повинні йти в НКВС. Повідомлялося, що відділи НКВС взяли на озброєння тактику маскування під відділи УПА, які шукали зв’язку із справжніми повстанськими підрозділами і таким способом виявляли їх. Єдино можливою “грою” з більшовицькими силовими структурами і спецслужбами визнавалася “гра кулеметів”.

Для такої тактики були вагомими підстави: зокрема, перший заступник наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т. Строкач уже в 1944 р. поставив на потім використання в оперативних цілях полонених учасників повстанського руху. Наприклад, у листопаді 1944 р. потрапив в полон командир куреня УПА на Волині П. Власюк. Він погодився на співпрацю з НКВС, був належним чином скомпрометований і очолив спецгрупу, яка діяла під маскою УПА і підступно вбивала людей з підпілля.

Коли лінія фронту відсунулася від західних кордонів, поповнення УПА боеприпасами та зброєю перетворилося на майже нерозв’язну проблему: атакувати армійські склади й ешелони через їх посилену охорону повстанці не могли, а у відділах НКВС і НКДБ зброї було небагато. За цих умов відділи УПА і боївки ОУН(Б) активізували контакти з підрозділами вермахту. Як і раніше, військове спорядження і зброю обмінювалися на розвідувальні дані. Але в обміні сталися якісні зміни. Коли УПА перебувала в їхньому тилу, німці постачали озброєння в помірних кількостях. Коли УПА опинилася в радянському тилу, вони виявили готовність давати зброю в будь-яких кількостях і навіть без компенсації. Були налагоджені повітряні мости, якими літаки Люфтваффе перекидали українським повстанцям військове спорядження і зброю.

Радикальна активізація боротьби радянських органів з повстанським рухом відбулася восени 1944 р. 9 жовтня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ “Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН в західних областях УРСР”. Ліквідація підпілля доручалася військам НКВС. Головна увага зверталася на виявлення ліній зв’язку, конспіративних квартир і явочних пунктів, впровадження до районних, обласних і центрального проводів ОУН агентури, виявлення складів зброї, продовольства і друкарської техніки. Рекомендувалося посилити репресивні заходи щодо родин активних учасників підпілля — заарештованих, убитих або перебуваючих на нелегальному становищі. Наполягалось на широкому втягуванні місцевого населення в агентурно-інформаційну роботу, в збройні групи сприяння. Чисельний склад військ НКВС визначався потребами боротьби з підпільним рухом. Кадровий потенціал цих військ був посилений за рахунок партизанських з’єднань, які мали досвід боротьби у західних областях.

На початку лютого 1945 р. біля м. Бережани Тернопільської області відбулася нарада членів головного проводу ОУН(Б), на якій постало питання про перспективи дальшої боротьби. Були присутні Р. Шухевич, М. Арсенич, Я. Бусел, Д. Грицай, П. Дужий, Р. Кравчук, В. Кук, Д. Маївський. Нарада відмовилася задовольнити прохання С. Бандери організувати його повернення в Україну. Бандера залишився політичним лідером ОУН і її представником в еміграції. Головним було рішення продовжити боротьбу, сподіваючись на допомогу країн Заходу. Здійснювався перехід до дій чотами і роями (відділеннями). Пропонувалося очистити лави УПА від ненадійних і хитких елементів.

В другій половині 1945 р. спільними зусиллями внутрішніх військ та органів НКВС, НКДБ, з’єднань Радянської армії, військової контррозвідки і винищувальних батальйонів було встановлено тотальний контроль над кожним районом західних областей. Це допомогло визначити приблизну кількість боївків ОУН і підрозділів УПА, які оперували в них. За кожною боївкою або підрозділом УПА були закріплені оперативні групи з метою їх відслідковування і ліквідації.

Націоналістичне підпілля під таким нечуваним тиском зазнавало відчутних втрат. 15 вересня 1945 р. загинув Я. Бусел. В грудні 1945 р. для встановлення зв’язку з С. Бандерою Р. Шухевич відрядив в Німеччину Д. Грицаю і Д. Маївського. Їх схопили уже на чехословацько-німецькому кордоні. Обидва встигли покінчити життя самогубством.

За даними НКВС УРСР, в 1944—1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій в західних областях, вбито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з’явилось 50 058 осіб. У віддалені регіони СРСР було вислано в 1944 р. 4744 родини (13 320 осіб), а в 1945 р. — 7393 родини (17 497 осіб), пов’язаних з підпіллям.

Колосальні втрати, заподіяні репресивними органами радянської держави учасникам повстанського руху, наочно ілюструють його масштаби. Не маючи будь-якої підтримки ззовні, повстанці трималися мужньо. Це засвідчує співвідношення між кількістю репресованих і кількістю тих, хто з’явився з повинною після оголошення амністії.